

अपंग: इतिहासलेखनाच्या सीमेपलीकडेचे रहिवाशी

श्री. विजय साहेबराव कदम

इतिहास ही भुतकाळाची कहाणी असून व्यामिश्रतेने भरलेली ती एक विशाल ज्ञानशाखा आहे. जातीव्यवस्था व स्त्रीदास्य हे भारतातील सामाजिक सुधारणांच्या अनुषंगाने झालेल्या इतिहासलेखनाचे प्रमुख विषय राहिलेले आहेत. एकुणच अपंग-व्यक्ती-समुह हा विषय भारतीय इतिहासलेखनाच्या परिघापलीकडे राहिला आहे. अर्थातच इतिहास या संकल्पनेची व्याप्ती मोठी आहे. इतिहासलेखन ही सातत्याने चालणारी, गतिमान व परिवर्तनशील प्रक्रिया आहे. त्यामुळे अनेक नवनवीन विषयांची इतिहासात भर पडत आहे. तरी देखील अपंगांसारखे काही विषय इतिहासाच्या परिघापलीकडे राहिलेले आहेत. अपंगांच्या संदर्भात झालेल्या सामाजिक सुधारणा, त्यांच्या मानवी हक्कांसाठीचे संघर्ष, त्यांच्या जीवनबदलामागील प्रेरणा, त्यांच्या ऐतिहासिक दुय्यमत्वाची कारणमीमांसा, अपंगत्वशी संबंधित संस्था व संकल्पना, अपंगत्वाच्या मागील विचारव्युह इत्यादी विषयांवर अद्याप इतिहासलेखन झालेले दिसत नाही. इतिहासलेखनातील कोणत्याही प्रवाहाकडून त्याची दखल आजवर पुरेशा प्रमाणात घेतली गेली नाही.

इतिहासलेखनाची प्रक्रिया ही मुळात ज्ञान निर्मितीची प्रक्रिया असते. सामाजिक समस्या आणि प्रश्न यांना देखील इतिहास असतो. आदिम मानवी समाजापासून अपंगत्वाची समस्या कायम आहे. या समस्येची ऐतिहासिक मीमांसा करणे गरजेचे आहे. या प्रकारचे संशोधन हे इतिहास या ज्ञानशाखेला पुरक ठरणारे आहे. स्त्रिया, दलित व इतर अल्पसंख्यांक सामुदायांनी ज्याप्रमाणे आपापल्या भुतकाळाचा शोध घेऊन इतिहासातील त्यांचे अस्तित्व शोधून इतिहासलेखन केले आहे. त्याप्रमाणे अपंगांच्या भुतकालीन अस्तित्वाचा शोध घेऊन इतिहासलेखन करणे शक्य आहे. तसे केल्याने त्यांच्या उन्नत वर्तमानाला सकारात्मक दिशा मिळू शकते.

अपंग हा घटक शतकानुशतके मानवाच्या जीवन विकासाकरिता निर्माण झालेल्या सर्व प्रकारच्या व्यवस्था, रचना, विचारशास्त्रीय बांधणी या बाबतीत दुर्लक्षित व झिडकारलेला घटक आहे. तसेच ज्ञानरचनावादाच्या बाबतीतही तो दुय्यमस्थानी राहिला आहे. सुदृढ व्यक्तीप्रमाणे समताधिष्ठीत नागरी जीवनाचा उपभोग घेण्याकरिता अस्तित्वात असलेल्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक, ज्ञानशास्त्रीय, रचनावादी अशा सर्व प्रकारच्या व्यवस्था या अपंगांशी दुय्यमत्वाचा व्यवहार करत आलेल्या आहेत. अपंगांना निसर्गतः येणारी मर्यादा तशी खुप कमी असते, परंतु ती अधिक मानव निर्मित असते. उदा. मानवनिर्मित भौतिक पर्यावरण, रस्ते, इमारती, सहलींची ठिकाणे, मोटार व वाहतुक व्यवस्था या सर्व गोष्टींचे डिझाईन्स हे सर्वसाधारण तथाकथित सुदृढ व्यक्तींच्या गरजेनुसार, त्यांना पुरक ठरेल असे निर्माण करण्यात आलेले दिसतात. शतकानुशतके ही निर्मितीची प्रक्रिया अशीच अपंग व्यक्तीविरहित सुरु आहे. त्यामुळे आजपर्यंतच्या इतिहासात तरी कोठेही अपंगानुकूल भौतिक साधनांची निर्मिती झालेली दिसत नाही. सांस्कृतिक व्यवहाराच्या बाबतीतही असेच दुय्यमत्व पहावयास मिळते आहे.

कृष्ण देह, श्वेत देह, स्त्री देह, पुरुष देह, तरुण देह, वृद्ध देह, सुंदर देह, कुरूप देह, सुयोग्य देह, अयोग्य देह, अपंग देह, सुदृढ देह इत्यादी प्रकारच्या लेबलांनी मानवी देहाची विषमतेवर आधारलेली विभागणी केलेली आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या या विषम देहाकृतींची निर्मिती करणा-या विविध विचारशास्त्रीय घटकांनीच मानवाच्या भविष्याला आकार देणा-या भुतकाळाची मांडणी केलेली आहे. अर्थातच ही मांडणी देखील त्याच विषम हितसंबंधांनी जखडलेली असते. हे हितसंबंध विशिष्ट सामाजिक घटकांवर दुय्यमत्व लादते. त्यातूनच वंचित घटकांचे

इतिहासातील अदृशीकरण होते. थोडक्यात, समाजातील विशिष्ट मुल्यव्यवस्था अशा विषम देहाकृतींची निर्मिती करते व या देहाकृती त्या समाजाचा इतिहास निर्माण करतात. हे देहाकृतींचे भेद शतकानुशतके विशिष्ट देहाकृतींना सामाजिक संरचनेचे प्रमाण मापदंड असल्याचे निर्धारित करतात आणि या प्रमाण रचनेत न बसणा-या देहाकृतींना दुय्यम ठरवतात. कालओघात मानवतावादाचे असे कृत्रिम निकष बनवण्यात आले आहेत की ज्यामध्ये काही विशिष्ट देहाकृती अगदी चपखल बसतात तर काही या चौकटीबाहेर राहतात. जे या चौकटीबाहेर राहिले त्यांच्या वाटयाला ऐतिहासिक दुय्यमत्व आले. माणुसकीच्या प्रमाण मापदंडाच्या बाहेरील जीवन काहीसे अलिप्त व निरोपयोगी मानले जाऊ लागले. पर्यायाने अपंग व्यक्तींच्या जीवनाची कहाणी ही सिमांत समुहाच्या जीवनाची कहाणी ठरली आहे. अपंग व्यक्तींकरिता त्यांचा इतिहास हा प्रामुख्याने निशब्दतेचा इतिहास आहे. “अपंगांचे जगणे केवळ दुय्यमत्वाचे जगणे नाही तर ते दुय्यमातील दुय्यमांचे जगणे आहे, ते सिमांत समुहातील अतिसिमांत आहेत.”¹

लिंगा मॅकडॉल आणि जॉन शार्प यांनी दुय्यमत्व ही संकल्पना स्पष्ट केली आहे- “दुय्यमत्व अथवा अन्यत्व हि संकल्पना स्थूल मानाने विशिष्ट घटकाचे परस्पर विरोधी अर्थ दर्शवतात. इंग्रजीत त्याला ‘अपोजीट बायनरी असे म्हणतात. उदा. स्व-पर, पूर्व-पश्चिम, पुल्लिंगी-स्त्रीलिंगी. इत्यादी. आधिक स्पष्टपणे सांगायचे तर दुय्यमत्व हे स्वतः पेक्षा इतराचे भिन्नत्व त्यांच्या वय, रंग, लैंगिकता, शारीरिक क्षमता किंवा इतर निकषांमधील भिन्नतेद्वारे व्युत्पन्न केलेले भेद आधोरेखीत करते.”²

स्त्रीवादी इतिहासलेखन, दलित इतिहासलेखन यांसारख्या दुय्यम समुहांच्या इतिहासच्या अन्वेषण पद्धती अपंगांच्या इतिहासलेखनाला पुरक ठरणा-या आहेत. उदाहरणार्थ अपंगांचे ऐतिहासिक दुय्यमत्व ही संकल्पना स्त्रियांच्या ऐतिहासिक दुय्यमत्वासारखीच आहे. या संदर्भात विद्युत भागवत म्हणतात, “जवळ जवळ सर्व ज्ञात मानवी समाजामध्ये पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांचे स्थान भिन्न तर असतेच परंतु दुय्यमही असते. आपल्यापैकी बहुतेकांना या दुय्यम स्थानाची सवय होते. ते ‘नैसर्गिक’ वाटू लागते. हजारो वर्षे असेच चालत आले आहे. कारखानदारी, यंत्रयुग आणि भांडवलशाही हे इतिहासाचे टप्पे मागे टाकून आपण भुतकाळात गेलो तर तेथेही स्त्रियांच्या कनिष्ठ दर्जाचे वेगवेगळ्या त-हेचे पुरावे सापडू लागतात. म्हणूनच केवळ शारिरीकदृष्ट्या स्त्रिया पुरुषापेक्षा वेगळ्या असतात या एकाच कारणाभोवती स्त्रियांच्या कनिष्ठ दर्जाचे स्पष्टीकरण करणे योग्य वाटत नाही. थोडक्यात सांगायचे तर स्त्री-पुरुष विषमता कशी घडत गेली हे अभ्यासणे महत्वाचे आहे. स्त्रीचे दुय्यमत्व नैसर्गिक नसून इतिहासात अनेक गोष्टी घडविल्या जातात तसेच घडविले गेले आहे हे यातून सिद्ध होते. भुतकाळाची नवी रचना करणे ह्यामुळे शक्य होते”³ स्त्रिया पुरुषांच्या बरोबरीने शतकानुशतके अनेक अनुभव घेऊन जगल्या आहेत आणि कामेही करीत आल्या आहेत. इतिहासात अतिशय प्रभावीपणे कृती करणा-या स्त्रियांची अनेक उदाहरणे आहेत, परंतु एवढे असूनही इतिहास घडविण्यामधला त्यांचा सहभाग मात्र नेहमी नाकारला जातो. दुस-या शब्दात सांगायचे तर भुतकाळाचा नवा अर्थ लावण्यामध्ये स्त्रियांचा कर्ता सहभाग नाकारला जातो. म्हणून आजवरचा लिखित इतिहास हा पुरुषी चष्यातून लिहिला गेलेला, वरच्या वर्गाच्या जाणीवांना महत्व देणारा, दिशाभूल करणारा असा आहे असे ब-याच स्त्रीवादी अभ्यासकांना वाटते. भारतीय स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याचा विचार प्रत्यक्षात आणावयाचा असेल तर भारतीय सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनाची विशिष्टता लक्षात घेऊन भारतीय स्त्रियांचे दुय्यमत्व कसे घडवले गेले हे समजावून घेणे गरजेचे आहे. असे प्रतिपादन विद्युत भागवत, शर्मिला रेगे व वंदना पलसाने इत्यादी स्त्रीवादी अभ्यासक करतात. याच दृष्टीकोनातून अपंगांच्या इतिहासाकडे पाहण्याची गरज आहे. त्याखेरीज भुतकाळाची नवी रचना करणे शक्य होणार नाही. भुतकाळाची नवी रचना करणे म्हणजे काय? इतिहास हा लिखित असतो, तसेच न लिहिलेला, परंतु लोकांच्या मुखातून पिढ्यानपिढ्या संक्रमित झालेला ही असतो. लोकगीते, लोककथा, कला आणि अनेक त-हेच्या प्रथा व संस्कार यातून मौखिक परंपरा जतन केलेली आहे. जुनी शिल्पे, शिलालेख, चित्रलिपीतील सांकेतिक लेखन, ताम्रपट यांच्या वाचनातून किंवा अर्थ लावण्यातून जुना इतिहास नव्याने उभारला जातो. म्हणजेच, इतिहासाचे लेखन करणा-या अभ्यासकांच्या दृष्टीकोनाचे महत्व फार असते. माहिती, पुरावे यांची जुळवणी कशी केली गेली हे अभ्यासणे महत्वाचे असते. आजवर लिहिला गेलेला आणि मान्यता पावलेला इतिहास धर्मगुरु, राजदरबारातील सेवक किंवा विद्यापीठातून प्रशिक्षित झालेल्या तज्ञांनी लिहिला गेला आहे. ही सर्व इतिहासकार मंडळी बहुतांशी पुरुष आणि वरच्या जाती-वर्गातील होती तशीच ती तथाकथित सुदृढ देहाकृती धारकही होती. लिहिण्याची कला आली आणि छापखाने आले तेव्हा मौखिक परंपरा जतन करणारे गट मागे पडले आणि लिहिण्या, वाचण्याचे कौशल्य येणा-या काही मूठभरांच्या हातात ज्ञानाचा मक्ता आला. ह्या मंडळींनी स्वतःच्याही नकळत पुरुषांचे, वरच्या जाती-वर्गाचे इतिहासातील योगदान काय याची नोंदणी आधिक केली आहे, आणि स्त्रिया किंवा अपंगांसारखे दडपलेले समूह ह्यांच्या योगदानाकडे अत्यंत नाममात्र लक्ष दिले आहे. उषा भालेराव यांनी म्हटल्या प्रमाणे, “अनेक अंध अपंग महिलांनी आपल्या असामान्य मानसिक आणि बौद्धिक क्षमतेच्या बळावर समकालीन समाजात उच्च स्थान प्राप्त केलेले असते, परंतु त्याची चर्चा साहित्य

वाड.मयाच्या क्षेत्रात अतिशय अल्प स्वरूपात होते किंवा अजिबात होत नाही. परिणामतः समाज अशा कर्तृत्वान व्यक्तींच्या कार्याबद्दल अनभिज्ञ राहतो.”^४

उर्वशी बुटालिया यांनी म्हटल्याप्रमाणे, “आजवर जो इतिहास लिहिला गेला आहे, तो स्त्रियांच्या बाबतीत, मुलांच्या बाबतीत हात राखूनच लिहिला आहे.”^५ अशाच प्रकारे अपंगांचा इतिहास त्यांच्या अनुल्लेखामुळे नष्ट झाला आहे. अगदी मोठ्या किंवा प्रभावी वाटणा-या घटनांच्याबाबतीही अपंग केंद्रीत इतिहासलेखन होऊ शकलेले नाही. उदाहरणार्थ सन १९४७ साली हिंदुस्थानची फाळणी झाली. या फाळणीत जो प्रक्षोभ झाला, हिंसाचार उफाळून आला, मानवी संहार झाला त्याला इतिहासात तोड सापडणार नाही. तो एक रक्तलांछित नवा इतिहास आहे. फाळणीमुळे एक कोटी वीस लाख लोकांनी स्थलांतर केले. दहा लाख लोकांचा बळी गेला. हिंसाचाराची परिसीमा झाली. पंच्याहत्तर हजार स्त्रियांना पळवून नेण्यात आले, त्यांच्यावर बलात्कार केले गेले. असंख्य स्त्रिया अत्याचाराच्या बळी ठरल्या. कुटुंबाची वाताहात झाली, माणसांची ताटातुट झाली. घरे-दारे, साधन-संपत्ती नष्ट झाली. लोकांचं जीवन उद्ध्वस्त झाले. उर्वशी बुटालिया यांनी फाळणीवर संशोधन करून वस्तुनिष्ठ इतिहास त्यांनी लिहिला. फाळणीचा जनमाणसावर झालेला सखोल परिणाम, स्त्रिया, मुले, दलित, दुर्लक्षित समाज त्यांच्या व्यथा, यातना याचे यथार्थ दर्शन ‘द अदर साईड ऑफ सायलेन्स’ या त्यांच्या पुस्तकात घडते. फाळणीच्या हिंसाचारात धर्म, जातपात, स्त्रिया, स्त्री भावना यांचा बळी दिला. कित्येक गोष्टी लोकांना माहित नव्हत्या त्या त्यांनी प्रकाशात आणल्या. हे करताना ज्या कुणाला इतिहासाची आवड आहे. त्यांनी समाजातल्या उपेक्षित लोकांचा इतिहास समजून घेतला पाहिजे. अशी त्यांची धारणा होती. त्यांचे हे संशोधन स्त्रीवादी अभ्यासाला नवी दिशा देणारे ठरले आहे. फाळणी ही स्वतंत्र भारतातील सर्वात मोठी व दुरगामी परिणाम करणारी घटना आहे. फाळणीमुळे जे लाखो लोक अपंग झाले त्यांचे पुढे काय झाले? असे प्रश्न अद्याप अनुत्तरीतच आहेत. या घटनेच्या परिणामस्वरूप आलेल्या अपंगत्वाचा, त्यांच्या जीवनावरील विपरित परिणामांचा स्वतंत्रपणे अभ्यास झालेला नाही. याचे कारण अपंगत्व हा विषय दुय्यमातील दुय्यम अभ्यास विषय आहे. अपंगत्व हा इतिहासाच्या परिघक्षेत्रातील विषय आहे अशी जाण अद्यापही बाल्यावस्थेत आहे.

भारतीय समाजात पुरुषसत्ताक व्यवस्थेमुळे एकुणच स्त्रियांना दुय्यम स्थान राहिले आहे. त्यामुळे हजारो वर्षांपासून त्यांचे विविध प्रकारे शोषण होते. हे बहुश्रुत आहे. तसेच अंध अपंगांनाही वर्षानुवर्षे समाजावरील बोजा मानले गेल्याने त्यांच्या वाटयाला दैन्याखेरीज दुसरे काही आले नाही. साहजिकच अपंग स्त्रियांचा विचार करताना, स्त्री म्हणून होणारे शोषण व अपंग म्हणून वाटयाला आलेली दैन्यावस्था अशा दुहेरी शोषणाचा विचार करावा लागतो. त्यातच या स्त्रिया आर्थिक, सामाजिकदृष्ट्या दुर्बल घटकामधून येत असतील तर त्यांचे शोषण, दैन्य व अगतिकता टप्प्या-टप्प्याने अधिक तीव्र होत जाते.

दलितांसहीत इतर सर्व मागास घटकांची स्वातंत्र्योत्तर काळात स्वतंत्र सामाजिक, राजकीय, दबाव गट अस्तित्वात आले. स्वाभाविकच दलित उद्धार कार्यक्रम हाती घेताना शासकीय धोरणांवर या गटांनी आपला प्रभाव टाकला परिणामतः या गटांची सक्षमीकरणाची प्रक्रिया अधिक वेगवान झाली. अपंगांच्या बाबतीत असे दबाव गट अस्तित्वात नाहीत. परिणामतः अपंगांच्या सक्षमीकरणाची चळवळ मंदगतीने पुढे सरकत आहे. थोडक्यात अपंग हे सीमांतांच्याही सीमेपलीकडचे रहिवाशी आहेत.

डॉ. आंबेडकरांसारख्या नेत्यांनी सामाजिक बहिष्कृतेचे चटके अनुभवले असल्याने या समुहांना सामाजिक न्याय मिळवून देणा-या धोरणात्मक प्रक्रियेत अधिक अवकाश मिळू शकला तथापि बच्चू कडुंसारखे काही अपवाद वगळले तर अपंगांच्या प्रश्नाची जाण असलेला अथवा अपंगांचे अनुभव विश्व खोलवर समजलेला एकही राजकीय पुढारी अद्याप उदयाला आला नाही. त्यामुळे अपंग विकासाची धोरणात्मक बाजू तोकडी राहिली. सन १९९५ आणि सन २०१६ असे दोन अपंग व्यक्ती अधिनियम अस्तित्वात आले असले तरी महाराष्ट्रात सन २०२० पर्यंत राज्याचे स्वतःचे अपंगविषयक धोरण अस्तित्वात आलेले नाही, ही गोष्ट पुरेशी बोलकी आहे. प्रस्तुत ठिकाणी दलित चळवळ किंवा स्त्रिवादी चळवळ आणि अपंग चळवळ याचा तुलनात्मक अभ्यास करणे अभिप्रेत नाही. मात्र अपंग व्यक्तींचे सामाजिक दुय्यमत्व अधिक आधोरेखित व्हावे यासाठी उपरोक्त संदर्भ घेतला आहे.

अपंगांचे आयुष्य हे दुःख, दारिद्र्य आणि सर्वतोपरी सीमांतांचे (मार्झिनालाईज्ड) प्रातिनिधीक स्वरूप असून ते मुख्य सामाजिक प्रवाहाच्या कित्येक मैल दुर राहिले आहे. सामाजिक संरचनेतील व्यमिश्रता उदा. जात, लिंग, धर्म, यांच्या प्रमाणेच दारिद्र्य हा घटकही अपंग व्यक्तींच्या अनुभव विश्वावर अधिक्षेप करत असतो. ब्रिटिश साम्राज्यवादाच्या जोखडातून बाहेर पडल्यानंतर सुद्धा बहुसंख्य भारतीय जनतेची आर्थिक दुरावस्था संपली नाही. ८० टक्के लोकांचे दैनंदिन उत्पन्न १०० रुपयांच्या आत आहे. किंबहुना त्यांची क्रयशक्ती दारिद्रेषेखाली आहे. आर्मत्य सेन यांनी म्हटल्याप्रमाणे भारतीय अपंगत्वाचा विचार “परावर्तित अपंगत्व” या संकल्पनेनुसार करणे गरजेचे आहे. “उत्पादन क्षमतेच्या तुलनेत अपंगत्वामुळे होणारा खर्च व सामाजिक निष्क्रियता इ. कारणांमुळे अपंग व्यक्तीची उत्पादन क्षमता

घटलेली असते.”^६ ही बाब अपंग विकासातील मुख्य अडथळा ठरली आहे आर्मत्य सेन यांच्या सिध्दांतांची चर्चा करणे येथे अभिप्रेत नाही. तरी अपंगत्वाच्या एकूण प्रश्नाचे आकलन होण्यासाठी त्याचा अल्पसा उल्लेख केला आहे. बहुतांशी लोकांचे उत्पन्न दारिद्र्यरेषेखाली असणे म्हणजे भारताला विकसनशील देशाच्या यादीत समाविष्ट होणे होय. या घटकाचा परिणाम अपंग विकासाच्या विविध योजनांवर झाल्याचे पहावयास मिळते.

कोणत्याही दुय्यम घटकाला आपल्या अभिव्यक्तीच्या अनिर्बंध अविष्कारासाठी आवश्यक असलेला समाजिक व ज्ञानशास्त्रीय अवकाश उपलब्ध होत नसल्याने त्यांच्या इतिहासची साधनेदेखील तोकडी असतात. “कॅन सबाल्टर्न स्पिक?”^७ हा गायत्री चटर्जी स्पियॉक यांचा प्रश्न या पार्श्वभूमीवर अधिक अर्थपूर्ण ठरतो. अपंगत्व हा स्वतंत्र सामाजिक घटक गृहीत धरून त्याचा स्वतंत्रपणे विचार करावा लागतो. “कृष्णवर्णीय स्त्रीवादी अभ्यासकांनी इतिहासाचे वर्ग, वर्ण आणि लिंगभावावर आधारित समाजशास्त्रीय चिकित्सा केली व त्यातुन अंतर्विच्छेदनाचे राजकारण स्पष्ट केले.”^८ अपंगांचा इतिहास उलगडण्याकरिता हा दृष्टिकोन उपयुक्त ठरणारा आहे. भारतीय संदर्भात जात, वर्ग, वर्ण व लिंगभाव यांचे अपंगत्वाशी असलेले सहसंबंध एका निश्चित अशा ऐतिहासिक प्रक्रियेचा भाग आहेत. ती ऐतिहासिक प्रक्रिया उलगडण्याकरिता नव्या अन्वेषण पद्धतीची व दृष्टीकोनाची गरज आहे.

अपंगत्वाच्या प्रश्नाकडे एक समस्या म्हणून न पाहता ते देखील मुलभूत मानवीमुल्यधारक घटक आहेत अशा दृष्टीने पहायला हवे. मानवी मुल्ये आणि अखिल मानव जात हे वस्तु विषय नसून कर्ता घटक आहेत. मानवी आत्म्याच्या उत्थानासाठी आवश्यक असलेला अवकाश निर्माण करणारे आणि सत्तेच्या दुरुपयोगापासून रक्षणाची हमी देणारे मुलभूत मानवी स्वातंत्र्य हे आधुनिक युगातील मानवाधिकार अभियानाचे पायाभूत मुल्य राहिले आहे. हे स्वातंत्र्य जपण्यासाठी आत्मसन्मान, स्वायत्ता, समता, ऐक्य ही चार मुल्ये सर्वसाधारण लोकांप्रमाणेच अपंगांच्या बाबतीत ही विशेष महत्त्वाची आहेत, म्हणून अपंग व्यक्तींना वस्तु विषय समजण्याऐवजी कर्ता समजल्याखेरीज मुलभूत मानवाधिकारांच्या कक्षेत राहून अपंग केंद्रित इतिहासलेखन करणे शक्य होणार नाही. डॉ. तेज प्रकाश यांनी म्हटल्याप्रमाणे, “अपंगांच्या वर्तमान दुस्थितीचे मुळ त्यांच्या भुतकालीन सापेक्ष अदृश्यतेमध्ये दडलेले आहे. इतिहासात अपंगांना कर्ता (सबजेक्ट) न समजता विषयवस्तु (ऑब्जेक्ट) समजले गेल्याने कायद्याच्या राज्याला अभिप्रेत असलेल्या मानवी मुल्यांपासून अपंगांना अलिप्त ठेवणारी सर्वकष व्यवस्था आकाराला येऊन त्यांना दुय्यमत्व प्राप्त झाले.”^९

मानवाचा आत्मसन्मान आणि अपंगत्वाची सामाजिक बांधणी हे दोन घटक परस्पर पुरक आहेत. मानवाचा आत्मसन्मान हा मानवी हक्कांचा गाभा आहे. प्रत्येक व्यक्तीला स्वतःचे अमुल्य असे एक अस्तित्व आहे, म्हणून कोणीही व्यक्ती अर्थहीन असत नाही. कोणताही मानव आर्थिक, सामाजिक अथवा इतर कोणत्याही बाबतीत उपयुक्त घटक असतो, म्हणून तो मौल्यवान आहे असे नाही, तर त्यांच्या स्वतःच्या अस्तित्वामुळे तो मौल्यवान आहे. आत्मसन्मानाचे हे मुल्य अपंगांसहित सर्वांच्या समान अस्तित्वाला विशिष्ट समाज मान्यता मिळवून देते. अपंग व्यक्ती या सामाजिक, आर्थिक किंवा इतर कोणत्याही बाबतीत उपयुक्त घटक असोत अगर नसोत, तरी देखील त्या महत्त्वाच्या आहेत. डॉ. तेज प्रकाश म्हणतात त्याप्रमाणे, “अपंग हे इतरांच्या शेवटी नसून ते स्वतःचा आरंभ व अंत असलेला समुदाय आहे.”^{१०} हा दृष्टीकोन व्यक्तीच्या उपयुक्ततेनुसार त्याचा सामाजिक अग्रक्रम ठरवणा-या सामाजिक प्रेरणेच्या अगदी उलट आहे. थोडक्यात, आत्मसन्मान हे मुल्य इतरांप्रमाणेच अपंगांच्याही मानवाधिकाराचा पायाभूत घटक आहे. अपंग व्यक्ती या दयेस पात्र अथवा संरक्षित करण्याजोगे वस्तु विषय आहेत असे मानले गेल्याने इतिहासात त्यांचे सापेक्ष अदृशीकरण झाले. जेव्हा अपंग लोक स्वतः व इतर लोक अपंगांना वस्तुविषय (ऑब्जेक्ट) न समजता कर्ता (सबजेक्ट) समजु लागले, तेव्हा त्यांच्या स्थितीत सकारात्मक बदल घडून येण्यास सुरुवात झाली. हे वास्तव नाकारता येणार नाही. अपंगांच्या इतिहासलेखनाच्या बाबतीतही हाच संकेत पाळल्याखेरीज वस्तुनिष्ठ इतिहासलेखन करता येणे शक्य होणार नाही.

संदर्भ सुची

1. Jayne Clapton and Jennifer Fitzgerald, The History of Disability: A History of 'Otherness' (An article), New Renaissance (quarterly magazine), London, September 2016, p.13.
2. Linda McDowell and Joanne P Sharp (ed.), A Feminist Glossary of Human Geography, A London, 1999, p. 194.
3. विद्युत भागवत, शर्मिला रेगे, वंदना पलसाने, स्त्री जीवनाची गुंतागुंत, मुंबई, १९९४, पृ. १.
4. उषा भालेराव, विश्व की प्रबुद्ध महिलाएं उनके योगदान एवं उपलब्धियाँ, मुंबई, १९९०, पृ. ५.

-
५. उर्वशी बुटालिया , द अदर साईड ऑफ सायलेन्स (हिंदुस्थानच्या फाळणीतील व्यथा) , अनु. नारायण प्रल्हाद आवटी , पुणे, २००१, पृ. ३३३. वर उदधृत.
 ६. Angela Kohama, Inclusive Education in India: A Country in Transition, An Undergraduate Honors Thesis Presented to the Department of International Studies at the University of Oregon, 2012, p. 12.
 ७. Leela Gandhi, Postcolonial Theory: A Critical Introduction, Australia, 1998, p.85.
 ८. Linda McDowell and Joanne P Sharp (ed.), op.cit. p. 16.
 ९. Dr. Tej Prakash, Human Rights and Disability-A Global Agenda, New Delhi, 2010, p. 2.
 १०. Ibid